



મૂલ્ય સંવર્ધનની સહાભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ

ડૉ. હર્ષા આર. પટેલ

એસો. પ્રોફેસર,

કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, દરામલી

૧. પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (૧૯૮૬) તથા અમલીકરણ કાર્યક્રમ (૧૯૯૨) માં મૂલ્ય શિક્ષણ ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. માનવ એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યો છે. વિકાસની કલ્પનાઓ સાથે એજ માનવી અસ્તિત્વની શૂન્યતા અનુભવી રહ્યો છે. એક તરફ વિશ્વાસ છે, ભૌતિક સમૃદ્ધિની રેલમછેલ છે, બીજી તરફ શૂન્યતા અને રિકતતાથી સભર માનવજીવન ડોકિયાં કરી રહ્યું છે. એક તરફ વિજય અને ભૌતિક સમૃદ્ધિનો આનંદ છે, બીજી તરફ સમૃદ્ધ ગરીબી અને વેદના, ભૂખ, શોષણ અને બેકારીથી માનવજાત કણસી રહી છે. સમાજ પોતાની નિજી ઓળખ અને સંસ્કૃતિની ભાવના ગુમાવી રહ્યો છે. ગાંધીજીની અહિંસા અને સત્યનો આગ્રહ કોરાણે મુકીને રાજકીય રીતે ભ્રષ્ટ કાવા-દાવા ખેલાય છે.

મૂલ્યોનો હાસ ડગલેને પગલે થતો જોવા મળે છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓનું વેપારીકરણ થઈ રહ્યું છે. મૂલ્ય ભ્રષ્ટતાનું નગ્ન તાંડવ આ દેશમાં માઝા મૂકી રહ્યું છે. ભ્રષ્ટાચારાનું ભૂત ચારે તરફ ઘૂણી રહ્યું છે. કૌભાડોનો સિલસિલો ચારે તરફ વ્યવસ્થિત આકાર લઈ રહ્યો છે. આ બધું ક્યાં સુધી ચાલશે ? એનો ઉપાય શો ? જેરીલા જીવાણુઓને નેસ્ત નાબૂદ કરવા માટે શું થઈ શકે ? સામાન્ય માનવી અસહાય બનીને આ પાશવી લીલા જોઈ રહ્યો છે. ટૂંકમાં સમાજમાં દરેક ક્ષેત્રોમાં અનેક પ્રકારના મૂલ્યોનો હાસ અટકાવવા અને મૂલ્યોના પ્રસ્થાપન માટે મૂલ્ય શિક્ષણ મહત્વનું સાધન છે.

સમગ્ર રાષ્ટ્ર પોતાની આગવી અસ્મિતાને પુનઃસંપાદન કરી શકે એ માટે સહિયારા પ્રયાસોની જરૂર છે. શાળા, મહાશાળા, સમાજના શૈક્ષણિક એકમોએ શુદ્ધજ્ઞાન, અદ્યતન માહિતી, ઉત્તમ પરંપરાઓ, સારા વિચારો, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો, ઉત્તમ ગુણો-સદાચાર, પ્રમાણિકતા, સંનિષ્ઠતા લાવવી હોય તો યુવાનોને પ્રેરક અનુભવો પૂરા પાડવા જોઈએ.

૨. મૂલ્ય શિક્ષણની સંકલ્પના

- માનવ માત્રમાં વ્યક્તિ, કુટુંબ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, પ્રકૃતિ તથા વિશ્વ પ્રત્યે સદ્ભાવ અને સમભાવ જાગે તેવાં કાર્યો કરવા કે પ્રેરવા માટે અપાતું શિક્ષણ મૂલ્ય શિક્ષણ કહેવાય.
- મૂલ્યએ આપણી જ પસંદ કરેલી અર્થ સૃષ્ટિ છે. આપણે શું કરવું અને કેવી રીતે કરવું તે મૂલ્યો નક્કી કરે છે. મૂલ્યો આપણા વર્તનની આધારશિલા છે.
- મૂલ્યોએ માનવ સમાજની દીવાદાંડી છે.
- મૂલ્યએ વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતોને સંતોષતું અને પોષતું જૈવિક પરિબળ છે.
- જીવનમાં ઈષ્ટતા કે શ્રેષ્ઠતા એટલે મૂલ્ય.

૩. મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત

મૂલ્ય શિક્ષણએ કોઈ સ્વતંત્ર વિષય નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યો તાણા-વાણાની જેમ વણાયેલા છે. વિષય-વસ્તુના જ્ઞાનાત્મક પાસાં સાથે ભાવાત્મક સંબંધ જોડી તેમાં મનોશારીરિક સમન્વય કે અનુબંધ સાધવાનો છે. આજે મૂલ્ય શિક્ષણની તાતી જરૂર છે.

- મૂલ્યોની ઓળખને કારણે વિદ્યાર્થી ચોક્કસ બનાવ, પરિસ્થિતિ કે ઘટનાને ચોક્કસ દ્રષ્ટિકોણથી જોતાં શીખે છે.
- પોતાના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં એક જવાબદાર નાગરિકની તાલીમ માટે મૂલ્યશિક્ષણ જરૂરી છે.

- નાગરિકોના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે મૂલ્ય શિક્ષણ આવશ્યક છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, કરુણા, સહયોગ, સાહસ, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, ભાઈચારો, શ્રમનો મહિમા અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ જેવા મૌલિક ગુણોનો વિકાસ કરવા મૂલ્ય શિક્ષણ આવશ્યક છે.
- પોતાના દેશ પ્રત્યે ઉચિત દ્રષ્ટિકોણના વિકાસ માટે મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી છે.
- મૂલ્ય શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને કુશળ અને જવાબદાર નાગરિક ઘડવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે.
- સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણ માટે મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી છે.

૪. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા મૂલ્યોની ખિલવણી

મૂલ્ય શિક્ષણમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે. શાળાને સામાજિક અનુભવોની પ્રયોગશાળા કહેવામાં આવે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ શૈ. પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અનુભવો પૂરા પાડવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગીણ વિકાસમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું સ્થાન વિશેષ છે. શાળામાં શિક્ષકો અને આચાર્ય વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યોની ખિલવણી માટે જુદી જુદી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન—માર્ગદર્શન કરે છે.

૧. સ્વચ્છતા : વર્ગખંડ સફાઈ, ગ્રામ સફાઈ, શાળા સફાઈ, સમૂહ સફાઈ કરાવવી વગેરે.
૨. સહભાગીપણું : સમૂહભોજન, વનભોજન, પ્રવાસ, પર્યટન, ઉજવણીઓ, વિજ્ઞાનમેળો, સર્વોદય મેળો, રમતગમત, પ્રાર્થના સંમેલન, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક તહેવારોની ઉજવણી, આનંદ મેળો, જેવી સમૂહમાં યોજાતી પ્રવૃત્તિઓ કરાવી શકાય.
૩. સમાજ સેવા : — સમાજ સેવાનું મૂલ્ય ખિલવવા માટે
 - શ્રમ યજ્ઞ
 - વૃક્ષારોપણ
 - પ્રભાત ફેરી
 - વ્યસન નાબૂદી
 - રક્તદાન શિબિર
 - સ્વયં સેવકની સેવા આપવી
૪. રાષ્ટ્રપ્રેમ : — દેશપ્રેમ, રાષ્ટ્ર નિષ્ઠાનાં મૂલ્યો માટે, દેશની પ્રગતિ ઝડપી વિકસે તે માટે....
 - રાષ્ટ્રીય તહેવારોની ઉજવણી
 - શહીદ દિન, ગાંધી જયંતિ, બાલદિન, સરદાર જયંતિ જેવા દિવસોની ઉજવણી
 - દેશભક્તિના ગીતોની સ્પર્ધા
 - રાષ્ટ્રીય વિષયો પર વક્તૃત્વ સ્પર્ધા
 - ‘ગાંધી’, ‘સરદાર’ જેવી ફિલ્મો બતાવવી.

૫. શાળાના અભ્યાસક્રમ દ્વારા રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનું સંક્રમણ

અભ્યાસક્રમમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાના મૂલ્યો દ્વારા બાળકોમાં દેશ પ્રત્યે પ્રેમ રેડી શકાય.

૫.૧ સ્વતંત્રતા

લોકશાહી દેશમાં બાળકોને જે શિક્ષણના પાઠો ભણાવાય છે. તેમાં સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય શીખવાય છે. બાળકોને તેમના મંતવ્યો રજૂ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે. નાગરિકશાસ્ત્ર દ્વારા શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રતિનિધિ મંડળની ચૂંટણી અને રચનાના અનુભવો અપાય છે.

૫.૨ સમાનતા અને ન્યાય

શાળાના અભ્યાસક્રમમાં સમાનતા અને ન્યાયનું મૂલ્ય શિક્ષક તેના આચરણ દ્વારા શીખવે છે. ધર્મ, જાતિ કે ઉંચનીચ જેવાં કોઈ ભેદ રાખતા નથી. દરેકને સમાન ભાવે જુએ છે. પ્રવેશની તક પણ સમાન છે. ઈતિહાસ, ભાષા જેવાં વિષયોમાં સમાનતાના મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. નાગરિકશાસ્ત્ર દ્વારા બાળકોમાં સ્વતંત્રતા અને સમાનતા — ન્યાયના મૂલ્યોનું સિંચન કરવામાં આવે છે.

૫.૩ બિનસાંપ્રદાયિકતા

સમાજમાં એક થી વધુ ધર્મો એટલે કે સર્વ ધર્મો વચ્ચે એખલાસ, પરસ્પર આદર અને માનની લાગણી, સદ્ભાવ અને પ્રેમ પ્રવર્તે તો સમગ્ર જન સમાજનું હિત થાય છે. એટલે કે બિનસાંપ્રદાયિકતાનું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત થાય. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓમાં જો શિક્ષકો સાચી સમજ ઊભી કરી શકે તો શાળામાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, સર્વ ધર્મ સમભાવ, ભાઈચારાની લાગણી ઊભી થાય. તેથી અભ્યાસક્રમમાં આ મૂલ્યનું સિંચન કરવા શાળામાં સર્વધર્મ પ્રાર્થના દ્વારા, વિવિધ ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા ધર્મના પ્રતીકોથી અવગત કરાવાય છે. દા.ત. ઈશુ ખ્રિસ્ત, ભગવાન બુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, મહંમદ પયગમ્બર, રામ, અને કૃષ્ણના જીવન અને કાર્યો શીખવવામાં આવે છે. ભાષામાં વિવિધ સંતો અને કવિઓ દા.ત. મીરાંબાઈ, તુલસીદાસ, રહીમ, કબીર, નરસિંહ મહેતા જેવાનો પરિચય આપી તેમના વિષે શીખવવામાં આવે છે.

૫.૪ રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય મૂલ્ય સિંચન માટે શાળાના આચાર્ય અને શિક્ષકો પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય તહેવારોની ઉજવણી કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રગીત અને રાષ્ટ્રધ્વજના સન્માનનું મહત્વ સમજાવવામાં આવે છે. શિક્ષકદિન, બાલદિન, સૈનિક દિન, અંધદિન વગેરે ઉજવવામાં આવે છે. આઝાદીના બલિદાનો શહીદો વિશે પરિચય આપવામાં આવે છે. નાગરિકશાસ્ત્ર દ્વારા સમાન હકકો અને ફરજોની સમજ આપે છે. વિજ્ઞાન દ્વારા વહેમો, અંધ શ્રદ્ધા, કુરુદિઓ, ધર્માઘતા નાબૂદ કરી વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણનો વિકાસ કરે છે. જુદી જુદી સહ અભ્યાસ પદ્ધતિઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતાનો સંદેશ આપે છે.

૬. ઉપસંહાર

મૂલ્ય શિક્ષણએ આજીવન પ્રક્રિયા છે. મૂલ્યોનું સંવર્ધન વૈધિક શિક્ષણ દરમિયાન તથા રોજ બરોજના જીવન વ્યવહારો દ્વારા પણ થતું રહે છે. શાળા-કોલેજોમાં અધ્યાપન દરમિયાન અભ્યાસક્રમમાં અનેક એવા મુદ્દાઓ આવે છે કે તેના અધ્યાપન સાથે જોડીને મૂલ્ય સંવર્ધનના કાર્યક્રમો થઈ શકે. સહાભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પણ મૂલ્ય સંવર્ધનના પ્રયત્નો થઈ શકે. પ્રસ્તુત લેખમાં આવી પ્રવૃત્તિઓનો દિશાનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.